

An Investigation into the Timing of the Realization of the Civilizational Ideal of Religious Unity from the Perspective of Exegetes, with Emphasis on Verse 213 of Surah al-Baqarah*

Hassan Naghizadeh¹, Mahdi Iranmanesh²

¹ Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. naghizadeh@um.ac.ir

² M.A. Graduate in Qur'anic Sciences and Hadith, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (**Corresponding Author**). iranmaneshmahdi1382@gmail

Abstract

The unity of religions is a fundamental ideal for the formation of a global civilization. This concept has drawn significant attention from exegetes in the Holy Qur'an, particularly regarding verse 213 of Surah al-Baqarah: "Mankind was [of] one community". (كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً). This verse raises questions concerning the timing and manner of the realization of this unity. Due to the presence of the past tense verb *kāna* (was) in the verse, some exegetes have attributed its realization to specific periods in human history, such as the era of Adam, Noah, or Abraham, among others. Given the civilizational and idealistic importance of the unity of religions, a fundamental question arises: Has this divine ideal been realized thus far? And if so, when did it occur? Using a descriptive-analytical method and a library-based approach, the authors of this study examine the views of exegetes regarding the timing of the realization of creedal unity under verse 213 of Surah al-Baqarah. Ultimately, the research concludes that

*** Cite this Article:** Ahmadzadeh, S. M. (2026). The Methodology of Civilizational Interpretation of the Holy Qur'an. *Qur'anic Research* 31(2), p 133-154.

The aforementioned article is based on a Master's thesis titled "An Investigation into the Views of Exegetes in Explaining the Concept of the Single Community and its Relation to the Mahdavi Society, with Emphasis on Verse 213 of Surah al-Baqarah" <https://doi.org/10.22081/jqr.2026.74014.4379>

Received: 2026 Jan 6

Type of Article: Research Article

Revised: 2026 Apr 13

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

Accepted: 2026 May 16

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

Published online: 2026 Jul 1

<https://jqr.isca.ac.ir>

none of the probable historical eras can serve as a complete manifestation of the realization of the "single community" (ummatun wāḥidah). Rather, based on Qur'anic and traditional (Hadith) evidence, this divine ideal will only be realized during the reappearance of Imam Mahdi (aj) and his civilizational society.

Keywords: Single Community (Ummatun Wāḥidah), Verse 213 of Surah al-Baqarah, Global Civilization, Era of Reappearance (Zuhūr).

بررسی زمان تحقق آرمان تمدنی وحدت ادیان از منظر مفسران با تأکید بر آیه ۲۱۳ سوره بقره*

ID

حسن نقی زاده^۱، مهدی ایران منش^۲ (نویسنده مسئول)

ID

^۱ استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، naghizadeh@um.ac.ir
^۲ فارغ التحصیل مقطع کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، iranmaneshmahdi1382@gmail

چکیده:

وحدت ادیان، آرمانی بنیادین برای شکل‌گیری تمدنی جهانی است. این مفهوم، در قرآن کریم و به‌ویژه در آیه ۲۱۳ سوره بقره «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً» مورد توجه مفسران قرار گرفته است. این آیه، پرسش‌هایی را درباره زمان و چگونگی تحقق این وحدت مطرح می‌کند که برخی از مفسران با توجه به وجود فعل «كان» در آیه، تحقق آن را به دوره‌های خاصی از تاریخ بشر، مانند زمان آدم، نوح یا ابراهیم و غیره نسبت داده‌اند. از این رو، با توجه به اهمیت تمدنی و آرمانی وحدت ادیان، این پرسش اساسی مطرح می‌شود که آیا این آرمان الهی تاکنون تحقق یافته است؟ و در صورت تحقق، این امر در چه زمانی رخ داده است؟ نویسندگان این پژوهش با روش توصیفی تحلیلی و با رویکرد کتابخانه‌ای، دیدگاه‌های مفسران در مورد زمان تحقق وحدت اعتقادی در ذیل آیه ۲۱۳ بقره را بررسی می‌کنند و در نهایت به این نتیجه می‌رسند که هیچ‌یک از دوران تاریخی محتمل، نمی‌تواند مصداق کامل تحقق امت واحده باشد، بلکه با توجه به شواهد قرآنی و روایی، این آرمان الهی تنها در زمان ظهور امام مهدی (عج) و جامعه تمدنی ایشان تحقق خواهد یافت.

کلیدواژه‌ها: امت واحده، آیه ۲۱۳ بقره، تمدن جهانی، عصر ظهور.

*** استناد به این مقاله:** احمدزاده، سیدمصطفی (۱۴۰۵). بررسی زمان تحقق آرمان تمدنی وحدت ادیان از

منظر مفسران با تأکید بر آیه ۲۱۳ سوره بقره. پژوهش‌های قرآنی، ۳۱(۲)، ص ۱۳۳-۱۵۴.

مقاله مذکور برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان «بررسی دیدگاه مفسران در تبیین مفهوم امت واحده و نسبت آن با جامعه مهدوی با تأکید بر آیه ۲۱۳ سوره بقره» است.

<https://doi.org/10.22081/jqr.2026.74014.437>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۱۶	تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۶	نوع مقاله: پژوهشی
تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۱/۲۴	تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰	ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

۱۴۰۵ / © نویسندگان دارنده حق مؤلف خود بدون محدودیت هستند.

مقدمه

شکل‌گیری یک جامعه متمدن، مستلزم وحدت و همگرایی در سطوح و ابعاد مختلف آن است؛ زیرا «اگر وحدت و همسویی وجود نداشته باشد، اساساً تمدنی شکل نمی‌گیرد» (بابایی و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۵۵). به بیان دیگر، جامعه متمدن باید در یک محور قرار بگیرد و روبه جلو حرکت کند (پهلوان، ۱۳۸۲، ص ۱۴۸-۱۴۷)؛ در غیر این صورت اطلاق عنوان تمدن بر آن، درست نخواهد بود.

وحدت و همسویی در جامعه می‌تواند بر پایه اشتراک در خون و نژاد یا خاک و سرزمین و نیز تجمع بر آرمان‌ها و منافع طبقاتی مشترک رخ دهد. اما در دیدگاه اسلام، آنچه که به یک جامعه وحدت می‌بخشد «غایت غیرمادی داشتن است؛ [زیرا] غایات مادی به لحاظ تكثر خیز بودن عالم ماده، هرگز نمی‌توانند وحدت ساز باشند. [بلکه] آنجا که عناصر تمدنی ذیل یک امر فرامادی و معنوی قرار بگیرند، می‌توانند وحدت‌بخش باشند» (بابایی و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۸۸).

از این‌رو، بنا بر اندیشه تمدنی اسلام، محدودیت‌ها و مرزبندی‌های جغرافیایی، تعصبات قومی، نژادی و زبانی اعتبار و موضوعیت ندارند. معیار و ملاک تشکیل جامعه متمدن، وحدت اعتقادی و التزام به آموزه‌های جهان‌شمول قرآن کریم است. اصولاً هسته مرکزی و ستون فقرات یک تمدن جهانی، بر پایه یک ایدئولوژی یا دین واحد شکل می‌گیرد. به همین جهت، قرآن کریم به جای مفاهیمی مانند ملت، قبیله، قوم، شعوب و غیره از مفهوم «امت» بهره می‌گیرد.

در این راستا، مفهوم «امت واحده» یکی از کلیدی‌ترین آموزه‌های اجتماعی و تمدنی قرآن کریم است که در قالب نه آیه^۱، به‌ویژه آیه شریفه «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ...»^۲ (بقره: ۲۱۳)، ترسیم شده است. این دسته از آیات، تصویری متفاوت از مفهوم «امت واحده» ارائه می‌دهند که در نگاه اول، نوعی تناقض ظاهری را به ذهن متبادر می‌سازد. آیاتی همچون «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً»^۳ (بقره: ۲۱۳) و «وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً

۱. بقره/ ۲۱۳؛ یونس/ ۱۹؛ انبیا/ ۹۲؛ مؤمنون/ ۵۲؛ زخرف/ ۳۳؛ مائده/ ۴۸؛ هود/ ۱۱۸؛ نحل/ ۹۳ و

شوری/ ۸.

۲. مردم یک گروه بودند، خدا رسولان را فرستاد...

۳. مردم یک گروه بودند...

وَاحِدَةً^۱ یونس: ۹۱، به نوعی از تحقق امت واحده در گذشته خبر می‌دهند. از سوی دیگر، آیات «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً»^۲ انبیا: ۹۲ و مؤمنون: ۵۲، به وجود این وحدت در زمان حال اشاره دارند. در مقابل، آیاتی همچون «وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ»^۳ هود: ۱۱۸، تحقق آن را به مشیت الهی منوط کرده و از عدم اراده الهی بر تحقق آن سخن می‌گویند.

قرآن پژوهان نسبت به ماهیت امت واحده و زمان تحقق آن، اختلاف قابل توجهی دارند که عمده این مباحث، حول محور آیه «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ»^۴ بقره: ۲۱۳ مطرح شده است. برخی، «امت واحده» را به معنای وحدت فطری انسان‌ها و برخی دیگر، آن را به وحدت در دین و اعتقاد، اعم از توحیدی و غیرتوحیدی تفسیر کرده و باتوجه به فعل «كان»، تحقق آن را به دورانی از تاریخ نسبت داده‌اند.

باتوجه به نقش محوری وحدت اعتقادی در شکل‌گیری جامعه متمدن، این پرسش مطرح می‌شود که مفهوم «امت واحده» در این آیه ۲۱۳ بقره، چه ارتباطی با وحدت اعتقادی دارد؟ دیدگاه‌های مختلف مفسران درباره زمان تحقق وحدت ادیان تا چه میزان با دلالت‌های ظاهری آیه یادشده و داده‌های تاریخی سازگاری دارد؟ و در نهایت، چه چشم‌اندازهایی برای تحقق این آرمان در آینده قابل تصور است؟ از این‌رو ضروری است به تبیین مفهوم «امت واحده» و زمان تحقق آن از منظر قرآن پرداخته شود.

پیشینه پژوهش

بررسی آثار موجود در زمینه «امت واحده» نشان می‌دهد که بیشتر پژوهش‌ها در زمینه «امت واحده»، رویکردی تقریب‌گرایانه داشته و آیات و روایات را بیشتر به عنوان مؤید برای بیان ضرورت همگرایی اسلامی به کار گرفته‌اند؛ درحالی‌که تحلیل عمیق تفسیری خود آیات، به‌ویژه آیه ۲۱۳ سوره بقره، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. از سوی دیگر، پژوهش‌هایی که به این مقوله پرداخته‌اند، تنها ماهیت امت واحده در دیدگاه مفسران را بررسی کرده‌اند و از بررسی پیشینه تاریخی تحقق این مفهوم چشم پوشیده‌اند. در ادامه،

۱. و مردم (در فطرت توحید) یک طایفه بیش نبودند...

۲. این طریقه شما آیین یگانه (و پاک اسلام) است...

۳. و اگر خدای تو می‌خواست همه (ملل و مذاهب) خلق را یک امت می‌گردانید...

مهم‌ترین آثاری که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم به بررسی دیدگاه مفسران در مورد «امت واحده» پرداخته‌اند، تحلیل خواهد شد.

ده پهلوان (۱۴۰۲) در کتاب بررسی تاریخی مفهوم امت واحده از منظر متفکران مسلمان به تحلیل سیر تاریخی و فکری این مفهوم در میان اندیشمندان مسلمان پرداخته است. این اثر با بررسی دیدگاه فقها، مفسران، فلاسفه و متکلمان، روند تطور این مفهوم و راه کارهای عملی برای همگرایی اسلامی را مورد توجه قرار داده است. همچنین حسنی بافرانی (۱۳۹۸) در مقاله «تحلیل تفسیری آیه ۲۱۳ بقره در تفاسیر فریقین» دیدگاه مفسران شیعه و سنی درباره آیه یادشده را تحلیل کرده و ابهامات مربوط به ماهیت «امت واحده» را بررسی می‌کند. روحی برندق (۱۳۹۵) نیز در مقاله‌ای با عنوان «بررسی دیدگاه مفسران درباره مفهوم امت واحده با تأکید بر اندیشه‌های عبده، علامه طباطبایی و آیت الله جوادی آملی» به صورت تطبیقی آرای سه مفسر برجسته معاصر را درباره آیه ۲۱۳ سوره بقره تحلیل و بررسی کرده است. افزون بر این، طیبی و یعقوب‌پور (۱۳۹۷) در مقاله «مطالعه تطبیقی نظرات تفسیری فریقین درباره امت واحده در آیه ۲۱۳ سوره بقره»، به طور خاص به بررسی تطبیقی دیدگاه‌های تفسیری شیعه و سنی در مورد این آیه کلیدی می‌پردازند و نقاط اشتراک و افتراق آنها را در تفسیر این آیه تحلیل کرده‌اند.

با وجود این پژوهش‌های ارزشمند، همچنان جای خالی یک تحلیل جامع و عمیق احساس می‌شود. این پژوهش‌ها پیشینه تاریخی این مفهوم و مهم‌تر از آن، زمان تحقق آرمان تمدنی آن را بررسی نکرده‌اند. بدین ترتیب، نویسندگان این پژوهش می‌کوشند با بررسی دقیق دیدگاه مفسران و با اتکا به شواهد قرآنی و روایی، به این پرسش اساسی پاسخ دهند که آیا آرمان الهی وحدت ادیان تاکنون محقق شده است یا خیر و در صورت تحقق، این امر در چه زمانی رخ خواهد داد؟

روش تحقیق و گردآوری اطلاعات

در این پژوهش، با استفاده از روش توصیفی تحلیلی و رویکرد کتابخانه‌ای، احتمالات مطرح شده توسط مفسران در مورد زمان تحقق وحدت ادیان در طول تاریخ بررسی شده است. هدف پژوهش، شناسایی ارتباط «امت واحده» با وحدت ادیان و شناسایی ادوار تاریخی و چشم‌اندازهای آینده این آرمان الهی، به منظور دستیابی به فهم عمیق‌تر از آیه موردنظر است.

۱. معناشناسی

۱-۱. معناشناسی امت واحده

اصطلاح «امت واحده» از دو واژه «امت» و «واحد» تشکیل شده است که برای درک بهتر این اصطلاح، لازم است که به صورت جداگانه، به معناشناسی هر یک از این واژه‌ها بپردازیم.

۱-۱-۱. معناشناسی امت

واژه «امت» در قرآن کریم، به صورت مفرد و جمع، ۶۴ بار آمده است (عبدالباقی، ۱۳۶۴، ص ۱۲). ریشه آن از «أمم» به معنای «قصد چیزی کردن» است (ابن درید، ۱۹۸۷، ج ۱، ص ۵۹). و «این معنا در تمام مشتقات این واژه همواره وجود دارد (مصطفوی، ۱۴۳۰ق: ج ۱، ص ۱۴۹). به گفته راغب اصفهانی «به همین دلیل [امت] به هر گروهی که برای هدفی مشترک گرد هم آیند، اطلاق می شود؛ چه این هدف دینی، زمانی، مکانی، اجباری یا اختیاری باشد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۱۹۴).

لغت‌شناسان وجوه مختلفی برای «امت» بیان کرده‌اند، طوری که ابوهلال عسکری یازده وجه برای این واژه بیان کرده است (عسکری، ۱۴۰۰، ج ۱، ص ۵۲۳). اما با بررسی کاربردهای این واژه، می‌توان سه معنای اصلی را برای آن برشمرد: ۱. گروهی از جانداران (اعم از انسان و حیوانات) با هدف یکسان: «وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةٌ مِّنَ النَّاسِ» (قصص: ۲۳)، «وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ يُجَاوِزُهَا إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَلُهَا» (الأنعام: ۳۸)؛ ۲. زمان: «وَلَقَدْ أَخْرَجْنَا عَنْهُمْ الْعَذَابَ إِلَى أُمَّةٍ مَّعْدُودَةٍ» (هود: ۸)؛ ۳. دین: «إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَى أُمَّةٍ» (زخرف: ۲۳).

اگرچه این واژه در قرآن در معانی مختلفی به کار رفته است، اما بیشترین کاربرد آن در معنای گروهی از انسان‌هاست (مصباح یزدی، ۱۳۷۲، ص ۸۷). به همین خاطر برخی از اندیشمندان واژه «امت» را نزدیک‌ترین واژه در بازگویی مفهوم جامعه به معنای امروزی پنداشته‌اند (حکیم، ۱۳۸۷، ص ۹۶). البته برخی فراتر رفته و امت را به عنوان کلان‌ترین و جامع‌ترین واژه نظام مناسبات انسانی برشمرده‌اند (قاسمی و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۳۱).

۱-۲. معناشناسی واحد

واژه «واحد» ۳۱ مرتبه در آیات قرآن کریم آمده است (عبدالباقی، ۱۳۶۴، ص ۸۵۶). ریشه این واژه از «وَحَدَّ» به معنای «منفرد و یگانه» است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۲۸۰) و در تمام مشتقات این واژه همواره وجود دارد. «وَحَدَّ» به معنای «تنها ماندن» و «توحید» به

معنای «یگانه قرار دادن» به کار می‌رود (فیروزآبادی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۳۴۳). گاهی وحدت مربوط به یک جمع است که «وحدان» گفته می‌شود و به معنای «یک جماعت و گروه یگانه» است (جوهری، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۵۴۷).

باتوجه به اینکه اساساً واژه «امت» در بردارنده مفهوم اتحاد و انسجام است، هم‌نشینی آن با واژه «واحد» تأکیدی مضاعف بر وحدت و یکپارچگی در نظر گرفته می‌شود. این ترکیب، بر یکپارچگی درونی یک گروه دلالت دارد؛ به این معنا که امت واحد، یک گروه است که در یک یا چند امر مشترک وحدت یافته است و به مثابه موجودی یگانه و یکپارچه عمل می‌کند.

۲. امت واحد در آیه ۲۱۳ بقره

آیه «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيُحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِي مَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَ تَهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَعْيَايْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِ اللَّهِ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ»^۱ (بقره/۲۱۳)؛ به وحدت انسان‌ها اشاره دارد که مفسران در مورد ماهیت و زمان این وحدت، اختلاف نظر دارند.

برخی از ایشان «امت واحد» را به معنای مجموعه‌ای از انسان‌ها با فطرت و طبیعت مشترک انسانی در نظر گرفته‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۱۲۴؛ رضا، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۸۲؛ بلاغی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۸۹)، اما در مقابل، برخی دیگر از مفسران، «امت» را به معنای دین دانسته‌اند و اتحاد یادشده را ناشی از اشتراک در باورها و ارزش‌های دینی تفسیر کرده‌اند. در عین حال، برخی از قرآن‌پژوهان گروه اول، فعل «كَانَ» را منسلخ از زمان پنداشته‌اند و معتقدند انسان‌ها همواره در مرتبه فطری، امت واحد هستند (رضا، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۸۲؛ بلاغی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۸۹)، در صورتی که گروه دوم، باتوجه به فعل «كَانَ»، این امر را به دوران تاریخی نسبت داده‌اند که در ادامه دیدگاه این دسته از مفسران به طور

۱. امتی یگانه بودند؛ پس خداوند پیامبران را نویدآور و بیم‌دهنده برانگیخت، و با آنان، کتاب را بحق فرو فرستاد، تا میان مردم در آنچه با هم اختلاف داشتند داوری کند. و جز کسانی که کتاب به آنان داده شد، پس از آنکه دلایل روشن برای آنان آمد به خاطر ستم و حسدی که میانشان بود، هیچ کس در آن اختلاف نکرد. پس خداوند آنان را که ایمان آورده بودند، به توفیق خویش، به حقیقت آنچه که در آن اختلاف داشتند، هدایت کرد. و خدا هر که را بخواهد به راه راست هدایت می‌کند.

مفصل بررسی پرداخته شد.^۱

شایان یادآوری است اگرچه آیه «وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا» (نوس) نیز به مفهوم وحدت امت پرداخته است، اما به دلیل اینکه بیشتر دیدگاه‌های تفسیری حول این مفهوم، در آیه ۲۱۳ سوره بقره بیان شده است، در این مطالعه نیز بر همین آیه تمرکز کرده‌ایم.

۲-۱. ماهیت وحدت اعتقادی در دیدگاه مفسران

در آرای قرآن‌پژوهان، افزون بر اینکه وحدت یادشده به دو دسته فطری و اعتقادی تقسیم شده است، در مرتبه اعتقادی نیز، به دو دسته کلی وحدت در دین توحیدی و غیرتوحیدی تقسیم می‌شود. این تقسیم‌بندی‌ها نشان‌دهنده گستردگی و عمق اختلافات در تفسیر این آیه است.

اگرچه در دیدگاه مفسران نسبت به «امت واحده»، وحدت غیرتوحیدی، اعم از کفر و شرک نیز ملاحظه می‌شود (طبرانی، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۳۶۳؛ ماتریدی، ۱۴۲۶، ج ۲، ص ۱۰۷)، نکته قابل توجه این است که جامعه متحد در کفر و شرک، نه تنها نماد یک جامعه فاضله و تمدنی نیست، بلکه بیانگر جامعه‌ای منحط، تاریک و روبه‌زوال است. بنابراین در این نوشتار از پرداختن به این مقوله نیز چشم پوشیده‌ایم.

۲-۱-۱. وحدت در دین

وحدت در دین توحیدی به معنای اعتقاد به خدای واحد و پرستش او در قالب یک دین، پربسامدترین دیدگاه مفسران، به ویژه متقدمین، در ذیل آیه ۲۱۳ بقره است. قرآن‌پژوهان ضمن تأکید بر معنای اصلی «امت» به عنوان «مجموعه‌ای با اهداف مشترک»، کاربرد این واژه را در معنای دین و اشاره به جامعه‌ای دینی نیز معتبر دانسته‌اند. به عنوان نمونه، طبری با استناد به شعر نابغه ذبیانی: «حلفت فلم أترك لنفسك رية / و هل يأثم ذو أمة و هو طائع»^۲، این واژه را به معنای دین دانسته است (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۱۹۴). اما به نظر آلوسی، اطلاق امت بر دین به صورت مجازی است؛ زیرا اصل آن «القوم یجتمعون علی دین واحد» بوده که بعدها به معنای دین فراگیر شده است. با این حال، وی در تفسیر آیه «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً

۱. گفتنی است دیدگاه‌های تفسیری در مورد مفهوم «امت واحده» به دو دسته اصلی فطری و اعتقادی تقسیم می‌شود. با این حال، هر یک از این دیدگاه‌ها خود به شاخه‌ها و نظریات جزئی‌تری منشعب می‌گردند که بحث و بررسی تفصیلی آنها خارج از حوصله و چارچوب این مقاله است و نیازمند پژوهشی مستقل است.

۲. سوگند خوردم و هیچ شکی برایت باقی نگذاشتم، آیا کسی که پیرو یک دین است، گناهکار محسوب می‌شود؟

وَاحِدَةً ﴿بقره/۲۱۳﴾ وحدت یادشده را در ایمان و دین حق بیان کرده است (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۹، ص ۸۴).

شایان توجه است که این تفسیر، ارتباط منطقی میان بعثت پیامبران و وحدت دینی را با چالش مواجه می‌کند؛ به این معنا که اگر مردم بر دین واحد بوده‌اند، فلسفه بعثت انبیا برای هدایت، بیهوده خواهد بود. به‌دیگر بیان، بعثت پیامبران باید معلول وجود اختلاف باشد نه وحدت. ازاین رو مفسران پیش از عبارت «فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ» عبارت «فاختلفوا» را مقدر دانسته‌اند تا ارتباط میان امت واحده و بعثت پیامبران را تبیین کنند. طبری با استناد به آیه «وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ فِي مَا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ» ﴿نوس/۹﴾ گفته است که مردم پس از وحدت در دین، اختلاف کردند. او ضمن اشاره به اینکه اختلاف یادشده، همراه با تهدید است، آن را ناپسند می‌داند و نتیجه می‌گیرد مردم پیش از آن بر دین حق بوده‌اند (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۱۹۶). مفسر، دلیل دیدگاه خود را این قرائت ابی‌بن‌کعب می‌داند: «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا» (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۱۹۵). دیدگاه یادشده، توسط قتاده، مجاهد، عکرمه، ضحاک و ابن عباس (طبرسی، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۵۴۳) و بیشتر صاحبان کتب تفسیری از جمله (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۵۵؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۱۸۱؛ طوسی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۹۳؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۶، ص ۳۷۲؛ شوکانی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۲۴۴؛ سبزواری، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۲۵۱) بیان شده است.

۳. پیشینه تحقق وحدت ادیان در دیدگاه مفسران

مفسران دیدگاه‌های متفاوتی در مورد زمان تحقق وحدت امت ارائه کرده‌اند. این اختلافات به حدی است که برخی، ضمن ابراز حیرت در مورد تعیین زمان آن، اساساً فهم این موضوع را بی‌فایده دانسته‌اند (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۱۹۶). اما بدیهی است شناخت دقیق و بدون ابهام زمان تحقق امت واحده، می‌تواند به ارائه تفسیری منسجم‌تر و جامع‌تر از آیات مرتبط با این موضوع، یاری رساند و زمینه را برای پاسخ‌گویی به پرسش‌هایی مانند چگونگی ارتباط این وحدت با بعثت انبیا و فلسفه آن فراهم سازد.

به گفته طالقانی فعل «كَانَ» در آیه، به‌طریق اولی بر وقوع در زمان دلالت دارد، مگر آنکه قرینه‌ای برای تجرید آن از وجود داشته باشد. وی با توجه به عبارت «فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ» در ادامه آیه، نتیجه می‌گیرد که بعثت پیامبران پس از وقوع فعل «كَانَ» صورت گرفته است.

براین اساس، مفسر با فرض اختلاف، آیه را این گونه تفسیر می‌کند که مردم در ابتدا امتی واحد بودند، سپس دچار اختلاف شدند و در نتیجه، خداوند پیامبران را مبعوث نمود (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۱۰۹). همچنین ابن عاشور نیز بر این باور است که این رخداد، در دوره‌ای از حضور انسان‌ها بر روی کره زمین محقق شده است (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۲۸۶). به همین جهت، مفسران، زمان تحقق وحدت اعتقادی و جامعه آرمانی را به ادوار تاریخی در طول زندگی بشر نسبت داده‌اند که در ادامه به شرح آنها می‌پردازیم.

۳-۱. دوره حضور آدم (علیه السلام)

مقاتل بن سلیمان در تفسیر آیه «وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً» (یونس/۱۰) بر این باور است که مردم در زمان آدم (علیه السلام)، همگی پیرو دین حق بوده و بت‌پرستی در میان آنان وجود نداشت؛ زیرا شناختی از بت نداشتند (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۲۳۲). به بیان این مفسر، مردم در زمان حضور آدم (علیه السلام) همگی موحد و پیرو آیین آدم (علیه السلام) بوده‌اند؛ ولی رفته‌رفته شرک و اختلاف پدید آمد. اما مفسر، میزان تداوم دوره وحدت را تبیین نکرده است؛ درحالی‌که دیگر مفسران، محدوده دوران وحدت را دقیق‌تر بیان کرده‌اند.

۳-۱-۱. دوره آدم (علیه السلام) تا قتل هابیل

در این میان، برخی به عنوان احتمال، پایان وحدت دوره آدم (علیه السلام) را کشته شدن هابیل توسط قابیل پنداشته‌اند (ابوحيان، ۱۴۲۲، ج ۶، ص ۲۸؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۳۶؛ بغوی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۲۷۱؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۱۳۳؛ نیشابوری، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۵۸۶؛ خازن، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۴۲؛ مراغی، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۱۶۶). به همین دلیل، شعراوی معتقد است در این دوره، همه مردم در پیروی از راه آدم (علیه السلام)، امت واحد بوده‌اند و چیزی که موجب اختلاف در نظرات و خواسته‌های‌شان شود، وجود نداشت. از آنجا که جهان گسترده و مقدار جمعیت فرزندان آدم (علیه السلام) نیز اندک بود؛ خیر و برکت جهان، برای همه ساکنین کافی بود و نیازی به نزاع بر سر چیزی وجود نداشت؛ زیرا هیچ کس مالک چیزی نبود و هرکس می‌خواست خانه‌ای بسازد، میوه‌ای بخورد یا از هر باغی میوه‌ای بردارد؛ می‌توانست به راحتی این کار را انجام دهد. وی ضمن اینکه زیاده‌خواهی در منافع دنیوی را اساس اختلاف بیان کرده، معتقد است در آن زمان این عارضه در مردم وجود نداشت. از این رو مفسر، نخستین اختلاف بشر را زمانی تعیین می‌کند که میان انسان‌ها، رقابت بر سر منفعت رخ داد. این رقابت هنگامی به وجود آمد که خداوند به هابیل و قابیل دستور قربانی داد. پس از اینکه قربانی قابیل پذیرفته نشد؛ نخستین اختلاف بشر رخ داد و در نتیجه، قابیل

با پیروی از طمع و هوای نفس، هابیل را کشت (شعراوی، ۱۹۹۷، ج ۲، ص ۹۰۵).

مغنیه نیز آغاز اختلاف بشر را از زمان قتل هابیل محاسبه می‌کند و آن را امری مستمر تا روز قیامت می‌پندارد. او درعین حال، اختلاف را به اختلافات دینی منحصر نمی‌کند، بلکه به نمونه‌هایی از اختلافات غیردینی میان کشورهای سرمایه‌داری از جمله جنگ هسته‌ای در هیروشیما را نیز بیان می‌کند. به همین مناسبت، مفسر، گریزی به علت پیدایش اسرائیل می‌زند و آن را نتیجه اختلافات کشورهای عربی می‌داند (مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۳۱۸).

با وجود اینکه آیات قرآن (مائده/ ۲۷-۳۱) [۴]، به وقوع این حادثه (قتل هابیل توسط قابیل) تصریح می‌کند، اما این دیدگاه با اشکالات جدی روبه‌رو است:

۱. این دیدگاه با ظاهر آیات قرآن سازگار نیست؛ زیرا در صورت مقدر دانستن اختلاف، آیات مربوطه، به اختلاف «الناس» اشاره دارند، نه صرفاً اختلاف دو فرد. همچنین آیه ۲۱۳ بقره به بعثت پیامبران اشاره دارد که در تفاسیر، توضیحی در مورد ارتباط این دو مقوله دیده نشد.

۲. ابهاماتی در مورد تداوم وحدت و چگونگی شکل‌گیری اختلافات پس از قتل هابیل وجود دارد.

۳. حتی اگر از اشکالات یادشده چشم‌پوشی کنیم، نمی‌توان از جامعه ابتدایی بشر که محدود به یک یا چند خانواده کوچک بوده، به‌عنوان یک جامعه متمدن یاد کرد؛ زیرا تمدن، نیازمند مؤلفه‌هایی چون جمعیت و نیروی انسانی قابل توجه، ساختارهای اجتماعی پیچیده، نظام‌های اقتصادی و ابزارهای پیشرفته است که هیچ‌یک از این شرایط در آن دوره

۱. وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنِ آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقُبِّلَ مِنْ أَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الْآخَرِ قَالَ لَأَقْتُلَنَّكَ قَالَ إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ ﴿٢٧﴾ لَئِنْ بَسَطْتَ إِلَيَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِي مَا أَنَا بِسَاطِئِدِي إِلَيْكَ لِأَقْتُلَنَّكَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ ﴿٢٨﴾ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ تَبُوءَ بِإِثْمِي وَإِثْمِكَ فَتَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ وَذَلِكَ جَزَاءُ الظَّالِمِينَ ﴿٢٩﴾ فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ أَخِيهِ فَقَتَلَهُ فَأَصْبَحَ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٣٠﴾ فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُورِي سَوَاءَ أَخِيهِ قَالَ يَا وَيْلَتَى أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذِهِ الْغُرَابِ فَأُوَارِيَ سَوَاءَ أَخِي فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ ﴿٣١﴾

وجود نداشته است.

۲-۳. دورهٔ آدم (ع) تا ادریس (ع)

به نظر برخی مفسران، وحدت ادیان از زمان آدم (ع) تا زمان ادریس (ع) برقرار بوده است (اشکوری، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۱۹۶؛ کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۱، ص ۳۳۹؛ ابوالسعود، ۱۹۸۳، ج ۱، ص ۲۱۴؛ ابوالفتح رازی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۷۹؛ خازن، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۴۲). قرطبی اظهار داشته که آدم (ع) ۹۶۰ سال زندگی کرد و در این مدت، همهٔ مردم بر دین حق بوده‌اند و فرشتگان با اهل زمین ارتباط داشتند تا اینکه ادریس (ع) به آسمان عروج کرد (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۳، ص ۳۱). آلوسی نیز نقل می‌کند که تا زمان عروج ادریس (ع)، همهٔ مردم به جز قایل و پیروانش، یکتاپرست بوده‌اند (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۴۹۵). به بیان مفسران، مردم پس از عروج ادریس (ع) از دین الهی منحرف شدند و در نتیجه، اختلاف پدید آمد.

اما افزون بر اینکه هیچ شاهد تاریخی برای تأیید این دیدگاه وجود ندارد، همچون دیدگاه پیشین، واژهٔ «الناس» به افرادی غیر از قایل و پیروانش محدود شده است که با ظاهر آیه، هم‌خوانی ندارد. افزون بر این، داستان نزاع هابیل و قایل به روشنی بیانگر وجود انحراف و اختلاف عقیدتی میان مردم، در زمان حیات ابتدایی بشر است، بنابراین نمی‌توان این دوره را زمان تحقق وحدت ادیان و جامعه آرمانی دانست.

۳-۳. زمان آدم (ع) تا نوح (ع)

جمعی دیگر از مفسران و شارحان کلام الهی، دورهٔ وحدت امت را به زمان آدم (ع) تا نوح (ع) نسبت داده‌اند (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۱۹۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۱۳۲؛ ابو حیان، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۳۶۳؛ طبرانی، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۳۶۳؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۵۶).

طبرسی با استناد به روایات منقول از ابن عباس و قتاده، معتقد است انسان‌ها از زمان آدم (ع) تا قبل از بعثت نوح (ع) که ده نسل را دربرمی‌گیرد، همگی پیرو دین حق بوده‌اند، اما به مرور زمان، اختلافات و انحرافات اعتقادی در میان آنان پدید آمد و در نتیجه، خداوند برای هدایت آنان، نوح (ع) را به‌عنوان پیامبر مبعوث کرد (طبرسی، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۵۴۳). این دیدگاه، بر اهمیت دورهٔ پیش از نوح (ع) به‌عنوان دورانی از وحدت و یکپارچگی در اعتقاد تأکید دارد و بعثت نوح (ع) را واکنشی الهی به انحرافات پدیدآمده در آن دوره

می‌داند. اما نگاه یادشده، اگرچه با فلسفه نبوت سازگاری دارد، با ظاهر آیه ناسازگار به نظر می‌رسد؛ زیرا در آیه شریفه، مبعوث تنها شخص نوح (علیه السلام) نیست؛ بلکه بعثت به «التَّيَّيْنِ» منتسب شده است. نکته قابل توجه دیگر این است که برخی مفسران، وحدت این دوره را در گمراهی و شرک پنداشته‌اند که با دیدگاه مطرح شده کاملاً مغایر است (ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۱۳۳؛ بغوی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۲۷۱؛ ابو حیان، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۳۶۳).

۴-۱-۳. زمان آدم (علیه السلام) تا بعثت پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم)

قرطبی دوره امت واحده را از زمان آفرینش آدم (علیه السلام) تا مبعث پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) نقل کرده است. وی این بازه زمانی را پنج هزار و هشتصد سال تخمین زده است (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۳، ص ۳۱). مفسر، هیچ دلیل و توضیحی برای این ادعا و بازه زمانی ارائه نداده است، بلکه تنها ادعایی بدون پشتوانه را مطرح کرده است؛ از این رو نمی‌توان آن را پذیرفت.

۲-۳. زمان طوفان نوح (علیه السلام)

مقاتل بن سلیمان در تفسیر آیه ۲۱۳ سوره بقره، وحدت امت را به زمان طوفان نوح (علیه السلام) نسبت می‌دهد و بر همین اساس معتقد است همه سرنشینان کشتی دین واحد داشته‌اند (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۱۸۱). آلوسی نیز تصریح می‌کند که پس از طوفان، فقط هشتاد مرد و زن باقی ماندند که همگی بر دین حق بوده‌اند (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۴۹۵). این دیدگاه را که صاحب مجمع البیان از واقدی و کلبی نقل می‌کند (طبرسی، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۵۴۳) در دیگر تفاسیر نیز مطرح شده است (سبزواری، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۷۷؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۵۶؛ ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۳۶۳؛ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۱۳۵؛ ابوالسعود، ۱۹۸۳، ج ۱، ص ۲۱۴).

اگرچه وحدت سرنشینان کشتی بر دین حق قابل پذیرش و مورد تأیید قرآن است: «قُلْنَا اٰحْمِلْ فِيْهَا... وَمَنْ اٰمَنَ وَمَا اٰمَنَ مَعَهُ اِلَّا قَلِيْلٌ» (هود/۴۰)، اما این امر، با چالش‌های جدی روبرو است:

۱. مفسرانی که این دیدگاه را مطرح کرده‌اند، هیچ توضیحی در مورد ارتباط این رخداد (طوفان نوح و وحدت اهل کشتی) با بعثت پیامبران ارائه نداده‌اند. این مسئله ابهاماتی را در مورد چگونگی تداوم وحدت امت پس از طوفان، ایجاد می‌کند. آیا انحرافات و اختلافات اعتقادی در میان نسل‌های بعدی پدید نیامد؟

۲. با پذیرش این دیدگاه، مفاد «النَّاسُ» در آیه ۲۱۳ بقره، تنها به سرنشینان کشتی

تخصیص می‌یابد و این تفسیر با ظاهر آیه و هم با یک جامعه متمدن، مغایرت دارد؛ زیرا قرآن تصریح می‌کند که تعداد مؤمنان به نوح (علیه السلام) و سرنشینان کشتی، اندک بوده است (هود/۴۰). یک تمدن، نیازمند گستردگی جغرافیایی و جمعیت انبوه است؛ درحالی‌که این دوره به گروه کوچکی از افراد محدود می‌شود و نمی‌تواند مصداق یک تمدن جهانی باشد.

۳-۳. زمان ابراهیم (علیه السلام) تا عمروبن لُحی

فخر رازی در تفسیر آیه «وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا» (نوس/۹) بیان می‌کند که مردم عرب از زمان ابراهیم (علیه السلام) همگی بر آیین اسلام ایمان داشتند تا اینکه عمروبن لُحی^۱ بت‌پرستی را ترویج داد. به گفته مفسر، خداوند باتوجه به آیه قبل: «وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُهُمْ وَلَا يَنْتَفِعُهُمْ» (نوس/۸) مبنی بر بت‌پرستی مشرکان، در این آیه باهدف بیداری افکار اعراب و رفع سوءتفاهمات موجود، به آ‌ها یادآور شده است که بت‌پرستی یک انحراف تاریخی بوده است، نه تنها دین اصلی آنها. به این ترتیب، خداوند متعال با این آیه، به آن‌ها انگیزه می‌دهد تا به دین حق بازگردند و از بت‌پرستی دست بردارند (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۷، ص ۲۲۸-۲۲۹). آلوسی نیز تناسب یادشده را مناسب پنداشته است (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۶، ص ۸۴).

با وجود اینکه دیگر مفسران نیز این نظر را مطرح کرده‌اند (طنطاوی، ۱۹۷۷، ج ۷، ص ۴۵؛ طبرسی، ۱۳۷۳، ج ۵، ص ۱۴۹؛ خازن، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۴۲؛ طبرانی، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۳۶۵)؛ اما طباطبایی اطلاق «الناس» به‌ویژه عرب را عجیب و بدون هرگونه دلالت لفظی آیه می‌داند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۰، ص ۳۲). همچنین باتوجه به اینکه دیدگاه یادشده به طور خاص به قوم عرب اشاره دارد، ارتباط آن با آیه ۲۱۳ سورة بقره که به بعثت «النبین» اشاره دارد، با چالش‌هایی روبه‌روست. اگر بپذیریم که خداوند پس از رواج شرک (به عنوان مصداق اختلاف)، در میان قوم عرب، پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) را به‌سوی آنها مبعوث کرد، آنگاه باید بپذیریم که منظور از «النبین» در آیه ۲۱۳ بقره، تنها پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) است که این تفسیر با ظاهر عبارت «النبین» ناسازگار است. از این رو، این دوره نیز نمی‌تواند مصداق امت واحده موردنظر باشد.

۱. بنابر اساطیر عرب و اعتقاد برخی از مسلمانان، عمروبن لُحی الخزاعی از بزرگان عرب بود که عرب را از آیین ابراهیم منحرف کرد و پایه‌گذار شرک و بت‌پرستی در شبه‌جزیره عربستان شد.

۳-۴. تحلیل و ارزیابی دیدگاه‌های مفسران

با بررسی‌های صورت گرفته، هیچ‌یک از دیدگاه‌های فوق نمی‌توانند به طور قطعی مصداق کامل امت واحده دینی باشند؛ زیرا:

۱. در دیدگاه‌ها، واژگان «الناس» و «النبیین» به گروه خاصی، مانند اعراب یا سرنشینان کشتی و برخی از پیامبران محدود شده است، درحالی‌که آیات بر عمومیت این دو واژه دلالت دارند.

۲. از ابتدای زندگی بشر مانند زمان هابیل و قابیل، اختلافات و نزاع‌هایی وجود دارد و براساس آیات، این اختلافات بر اساس جهل و نادانی نبوده، بلکه براساس تمایز مبنای دینی و اخلاقی بوده است.

۳. با توجه به دیدگاه مفسران، بعثت پیامبران پس از اختلاف رخ داده است، اما ظاهر آیه ۲۱۳ بقره، بر تقدیر اختلاف دلالت نمی‌کند، بنابراین عدم تقدیر اولی بر تقدیر است.

۴. جامعه ابتدایی بشر مانند خانواده آدم (ع) یا گروه کوچک بازماندگان طوفان قوم نوح (ع) و غیره نمی‌تواند مصداق یک «تمدن جهانی واحد» باشد؛ زیرا تمدن، ساختاری پیچیده و گسترده است که بر مبنای زیرساخت‌های فکری، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی شکل می‌گیرد و در تاریخ، هیچ‌یک از این دوره‌های اولیه، شرایط لازم برای تحقق آن را نداشته‌اند.

۴. زمان حقیقی تحقق وحدت ادیان و تمدن توحیدی

اگرچه مشخص شد که تمدن آرمانی توحیدی، تابه‌حال رخ نداده است، اما قرآن کریم در آیات «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ» (توبه/۳۳؛ فتح/۲۸؛ صف/۹) و آیه «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُم مِّن بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا» (نور/۵۵)، بشارت اظهار و تمکین دین اسلام بر دیگر ادیان و در نتیجه وحدت ادیان را داده است. از سوی دیگر، براساس شواهد تاریخی از زمان بعثت پیامبر اکرم (ص) تابه‌حال، مسلمانان چنین جامعه‌ای را درک نکرده‌اند.^۱

۱. البته برخی از مفسران اهل سنت، تحقق کامل وعده‌های الهی مبنی بر اظهار و تمکین دین را به اواخر عصر رسالت، به‌ویژه در دوران خلفای راشدین و فتوحات اسلامی در قرون اولیه نسبت داده‌اند. برای نمونه

طبرسی در تفسیر آیه ۹ سوره صف، روایتی از امام علی (علیه السلام) نقل کرده که ایشان، غلبه اسلام بر سایر ادیان را در عصر خود محقق ندانسته و فرموده: «سوگند به آن کسی که جانم در دست قدرت او است، این وعده آنگاه تحقق می‌یابد که هیچ روستایی باقی نماند مگر اینکه صبح و شام در آن، ندای «لا إله إلا الله» سر دهند» (طبرسی، ۱۳۷۳: ۹/۴۲۰).

در عین حال، روایات متواتر معصومین (علیهم السلام) تحقق این امر مهم را به جامعه متمدن مهدوی نسبت داده‌اند. به عنوان نمونه امام صادق (علیه السلام) در جواب پرسش ابو بصیر، مبنی بر زمان سیطره دین اسلام بر سایر ادیان، فرمودند:

«سوگند به خدا، تفسیر دقیق و کامل این آیه هنوز نازل نشده است و تا ظهور قائم (علیه السلام) نیز نازل نخواهد شد. هنگامی که قائم (علیه السلام) ظهور کند، دیگر هیچ فرد کافری که به خداوند بزرگ کافر باشد و یا مشرکی که به امامت امام (علیه السلام) کافر باشد، باقی نخواهد ماند؛ مگر اینکه از ظهور ایشان کراحت داشته باشد. حتی اگر کافر یا مشرک درون سنگی باشند، آن سنگ نیز فریاد خواهد زد: ای مؤمن، در درون من کافری است، مرا بشکن و او را بکش» (ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۶۷۰).

علامه طباطبایی نیز در تفسیر آیه ۵۵ سوره نور، با تأمل در ویژگی‌های جامعه موعود (از جمله استخلاف در زمین، تمکین دین، فراگیر شدن امنیت و خداپرستی و زدودن شرک)، استدلال کرده است که چنین جامعه‌ای با آن سطح از فضیلت و قداست، در تاریخ بشر، به ویژه پس از بعثت پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله)، محقق نشده است. ایشان با استناد به روایات متواتر از پیامبر (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت (علیهم السلام) درباره امام مهدی (علیه السلام) و جامعه‌ای که ایشان برپا می‌کنند، نتیجه می‌گیرد که این وعده الهی تنها در دوران ظهور ایشان محقق خواهد شد (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۵، ص ۱۵۵).

ر.ک: طبری، ۱۴۱۲، ج ۱۸، ص ۱۲۲؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۴، ص ۴۱۴-۴۱۰؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۲، ص ۲۹۸-۲۹۷؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۹، ص ۳۹۷-۳۹۵. این دیدگاه با چالش‌هایی جدی مواجه است که از جمله آنها می‌توان به عدم تحقق کامل امنیت و صلح فراگیر، ادامه وجود مذاهب و ادیان دیگر در قلمرو اسلامی، و وجود درگیری‌ها و فتنه‌های داخلی در آن دوران اشاره کرد.

نتیجه‌گیری

بررسی دیدگاه‌های مفسران درباره تحقق مفهوم «امت واحده» در آیه «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً» (بقره/۲۱۳) نشان می‌دهد که آرمان تمدنی وحدت ادیان، با وجود اختلاف‌نظرها در تعیین زمان تحقق تاریخی، تاکنون در مقیاس جهانی محقق نشده است. تحلیل دوره‌های مختلفی مانند عصر آدم، نوح، ابراهیم (علیه السلام) و حتی دوران پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله)، نشان می‌دهد که این دوره‌ها با چالش‌های جدی مواجه است و نمی‌توان از آنها به عنوان جامعه آرمانی وحدت ادیان یاد کرد. از سوی دیگر، آیات قرآن و روایات معصومان (علیهم السلام) تصریح دارند که تحقق وحدت ادیان در زمان ظهور امام مهدی (علیه السلام) تحقق خواهد یافت. در آن عصر، وحدت عقیدتی بر پایه توحید و عدالت، مرزهای جغرافیایی و اختلافات مذهبی را درمی‌نوردد و تمدنی جهانی شکل خواهد گرفت که در آن «دین حق» بر تمام ادیان برتری می‌یابد. بنابراین، باتوجه به این تحلیل، به نظر می‌رسد مفهوم «امت واحده» در آیه ۲۱۳ سوره بقره، نه به وحدت اعتقادی، بلکه به وحدت فطری و بالقوه انسان‌ها اشاره دارد. این وحدت، یک وضعیت بالفعل و محقق شده در تاریخ نیست، بلکه یک آرمان و ظرفیت مشترک انسانی است که در شرایط خاصی، مانند ظهور امام مهدی (علیه السلام)، می‌تواند به فعلیت یابد و زمینه‌ساز تحقق وحدت اعتقادی در آینده باشد.

این برداشت از «امت واحده»، با دیگر آیات قرآنی این مفهوم نیز همخوانی دارد. برای مثال، آیه «إِنَّ هَذِهِ أُمَّةُ وَاحِدَةٌ وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ» (انبیا/۹)، با اشاره به وحدت نوع انسانی و نظام تکوینی حاکم بر آن، نتیجه می‌گیرد که انسان‌ها در امر ربوبیت و عبادت نیز باید وحدت داشته باشند، بنابراین «امت واحده» در آیه ۲۱۳ سوره بقره، نه به یک وحدت بالفعل در گذشته، بلکه به یک ظرفیت مشترک و آرمان بالقوه انسانی اشاره دارد که بستر لازم برای پذیرش یک دین واحد را فراهم می‌کند. با این وجود، تأکید بر تحقق این آرمان در آینده، به معنای نفی تلاش و انفعال در عصر حاضر نیست. انتظار برای ظهور، یک انتظار پویا و فعال است؛ زیرا هر گامی در جهت تقرب مذاهب، گسترش عدالت و مبارزه با فساد، بسترهای لازم برای تحقق آن تمدن بزرگ را فراهم می‌کند. از سوی دیگر، انسان با سوءاختیار خود می‌تواند از تحقق این آرمان فاصله بگیرد و آن را به تأخیر اندازد. به همین جهت، آیاتی همچون «وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ» (هود/۱۸) که تحقق امت

واحد، به مشیت الهی نسبت داده شده است، بیانگر نفی مطلق مشیت الهی بر تشکیل آن نیست، بلکه مراد نفی مشیت الهی همراه با جبر است و اختیار انسان، عامل مؤثر در عدم تحقق وحدت است. بنابراین جامعه مهدوی به عنوان نقطه اوج و ثمره نهایی تلاش‌های بشری، یک واقعیت عینی و موعود است که در آن، وحدت فطری انسان‌ها به فعلیت کامل خود می‌رسد.

منابع

۱. قرآن کریم. ترجمه محمد مهدی فولادوند.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۵ق). کمال الدین و تمام النعمة. قم: دار الکتب الإسلامية.
۳. ابن درید، محمد بن حسن (۱۹۸۷م). جمهرة اللغة. بیروت: دار العلم للملایین.
۴. ابن عاشور، محمد الطاهر (۱۴۲۰ق). تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور. بیروت: مؤسسة التاریخ العربی.
۵. ابوالسعود، محمد بن محمد (۱۹۸۳م). تفسیر ابی السعود (ارشاد العقل السلیم الی مزیای القرآن الکریم). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۶. ابوالفتح رازی، حسین بن علی (۱۴۰۸ق). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. به کوشش محمد مهدی ناصح و محمدجعفر یاحقی. مشهد: آستان قدس رضوی. بنیاد پژوهشهای اسلامی.
۷. ابوحیان، محمد بن یوسف (۱۴۲۰ق). البحر المحيط فی التفسیر. بیروت: دار الفکر. اشکوری. محمد بن علی (۱۳۷۳). تفسیر شریف لاهیجی. به کوشش جلال الدین محدث. تهران: دفتر نشر داد.
۸. آلوسی، محمود بن عبدالله (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۹. بابایی، حبیب‌الله؛ رهدار، احمد؛ خراسانی، رضا؛ و کرمی قهی، محمدتقی (۱۳۸۸). جستاری نظری در باب تمدن. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۰. بغوی، حسین بن مسعود (۱۴۲۰ق). تفسیر البغوی المسمی معالم التنزیل. به کوشش

- عبد الرزاق مهدی. بیروت: دار إحياء التراث العربي.
۱۱. بلاغی، محمدجواد (بی‌تا). آلاء الرحمن في تفسير القرآن. قم: وجدانی.
 ۱۲. بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸ق). أنوار التنزيل و أسرار التأويل (تفسير البيضاوي). به کوشش محمد عبدالرحمن مرعشلی. بیروت: دار إحياء التراث العربي.
 ۱۳. پهلوان، چنگیز (۱۳۸۲). پنج گفتگو. تهران: مؤسسه انتشارات عطایی.
 ۱۴. ثعلبی، احمد بن محمد (۱۴۲۲ق). الكشف و البيان عن تفسير القرآن. بیروت: دار إحياء التراث العربي.
 ۱۵. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۴ق). الصحاح (للجوهری). به کوشش احمد عبدالغفور عطار. بیروت: دار العلم للملایین.
 ۱۶. حکیم، محمدباقر و دانش، موسی (۱۳۸۷). جامعه انسانی از دیدگاه قرآن کریم. مشهد: آستان قدس رضوی. بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
 ۱۷. خازن، علی بن محمد (۱۴۱۵ق). لباب التأويل في معاني التنزيل. بیروت: دار الکتب العلمیة.
 ۱۸. رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). مفاتيح الغيب (التفسير الكبير). بیروت: دار إحياء التراث العربي.
 ۱۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات ألفاظ القرآن. دمشق: دار الشامیة.
 ۲۰. رضا، محمد رشید (۱۴۱۴ق). تفسير القرآن الحكيم الشهير بتفسير المنار. بیروت: دارالمعرفة.
 ۲۱. زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق). الكشف عن حقائق التنزيل و عيون الأقاويل في وجوه التأويل. بیروت: دارالکتب العربی.
 ۲۲. سبزواری، محمد (۱۴۰۶ق). الجديد في تفسير القرآن المجید. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
 ۲۳. شعراوی، محمد متولی (۱۹۹۱م). تفسير الشعراوي. قاهره: اخبار اليوم.
 ۲۴. شوکانی، محمد بن علی (۱۴۱۴ق). فتح القدير الجامع بين فني الرواية و الدراية من

علم التفسیر. دمشق: دار ابن کثیر.

۲۵. طالقانی، محمود (۱۳۶۲). پرتوی از قرآن. تهران: شرکت سهامی انتشار.

۲۶. طباطبائی، محمد حسین (۱۳۹۰ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

۲۷. طبرانی، سلیمان بن احمد (۲۰۰۸م). التفسیر الکبیر: تفسیر القرآن العظیم (الطبرانی). اردن: دار الکتاب الثقافی.

۲۸. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۳). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.

۲۹. طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار المعرفة.

۳۰. طنطاوی، سید محمد (۱۹۷۷م). التفسیر الوسیط للقرآن الکریم. قاهره: دار نهضة مصر.

۳۱. طوسی، محمد بن حسن (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

۳۲. عبدالباقی، محمد فؤاد (۱۳۶۴). المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم. قاهره: دار الکتب المصریة.

۳۳. عسکری، حسن بن عبد الله (۱۴۰۰ق). الفروق فی اللغة. بیروت: دار الآفاق الجدیة.

۳۴. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق). العین. به کوشش محسن آل عصفور. ابراهیم سامرائی. و مهدی مخزومی. قم: مؤسسة دار الهجرة.

۳۵. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۵ق). القاموس المحیط. بیروت: دار الکتب العلمیة.

۳۶. قاسمی، کوثر؛ فتاحی زاده، فتحیه؛ و بابایی، حبیب الله (۱۳۹۸). «امت، فراتر از تمدن در آینه قرآن». نقد و نظر. دوره ۲۴. شماره ۹۵. ص ۳۱-۵۴.

۳۷. قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. تهران: انتشارات ناصر خسرو.

۳۸. کاشانی، ملا فتح الله (۱۳۳۶). تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین. تهران: کتابفروشی اسلامیة.
۳۹. ماتریدی، محمد بن محمد (۱۴۲۶ق). تأویلات أهل السنة. بیروت: دار الکتب العلمیة. مراغی. احمد مصطفی (بی تا). تفسیر المراغی. بیروت: دار الفکر.
۴۰. مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۷۲). جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
۴۱. مصطفوی، حسن (۱۴۳۰ق). التحقيق فی کلمات القرآن الکریم. بیروت: مرکز الکتاب للترجمة والنشر.
۴۲. مغنیه، محمد جواد (۱۴۲۴ق). التفسیر الکاشف. بیروت: دار الکتاب الإسلامی.
۴۳. مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۴۴. نیشابوری، محمود بن ابوالحسن (۱۴۱۶ق). تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان. بیروت: دار الکتب العلمیة

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی